

WYDZIAŁ I

Krajowi

Michał Głowiński 4 XI 1934–29 IX 2023

29 września 2023 roku w wieku 88 lat zmarł w Konstancinie pod Warszawą profesor Michał Głowiński; wielki uczony, jeden z najwybitniejszych polskich humanistów, badacz polskiej literatury i kultury XX i XXI wieku; historyk i teoretyk literatury, krytyk literacki, eseista; autor prozy autobiograficznej i wspomnieniowej. Profesor Głowiński był wieloletnim pracownikiem Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, gdzie kierował Pracownią Poetyki Historycznej, członkiem rzeczywistym PAN, członkiem czynnym PAU.

W jego dorobku pisarskim znajdują się cenione opracowania naukowe z zakresu historii i teorii literatury (m.in. *Powieść młodopolska, Zaświat przedstawiony. Szkice o poezji Bolesława Leśmiana*) oraz języka propagandy politycznej w czasach PRL (*Nowomowa po polsku, Marcowe gadanie*), a także tomy prozy autobiograficznej (*Czarne sezony, Kręgi obcości*).

Michał Głowiński, syn Felicji z Rozenowiczów i Henryka Głowińskiego, urodził się 4 listopada 1934 roku w Warszawie. Okres przedwojenny spędził w Pruszkowie. W czasie wojny został umieszczony z rodziną w pruszkowskim getcie, a po jego likwidacji, w styczniu 1941 roku, przeniesiony do getta warszawskiego. Po ucieczce stamtąd 3 stycznia 1943 i krótkim pobycie w Warszawie ukrywał się z matką najpierw w Radziwiłłowie pod Skiernewicami, a później – dzięki pomocy Ireny Sendlerowej – w klasztorze sióstr felicjanek w Otwocku; następnie w domu zakonnym w Czersku pod Górą Kalwarią, w Domu ks. Boduena na Nowogrodzkiej w Warszawie i – do sierpnia 1945 – w zakładzie opiekuńczym Zgromadzenia Sióstr Służebniczek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej w Turkowicach pod Hrubieszowem.

Po drugiej wojnie światowej ukończył szkołę powszechną i Liceum im. Henryka Sienkiewicza w Pruszkowie, a w 1951 roku rozpoczął studia polonistyczne na Uniwersytecie Warszawskim ukończone w 1955 uzyskaniem magisterium na podstawie pracy poświęconej Bolesławowi Leśmianowi napisanej pod kierunkiem prof. Jana Kotta.

Za właściwy debiut uznawał tekst *O sztuce miniatury*, recenzję tomu poezji Kazimierzy Iłłakowiczówny opublikowaną w 1955 roku w 7. numerze „Twórczości”, chociaż debiutował jako krytyk literacki rok wcześniej recenzją *Manfred, czyli o Rudnickim – dramaturgu* w 38. numerze „Życia Literackiego”. Działalność krytycznoliteracką uprawiał później także na łamach wielu innych czasopism.

W 1955 roku otrzymał stypendium i przez trzy lata prowadził badania pod kierunkiem prof. Kazimierza Budzyka w Katedrze Teorii Literatury Uniwersytetu Warszawskiego. Od 1 października 1958 roku (zatrudnienie na stanowisku asystenta) pracował w Instytucie Badań Literackich PAN, z którym był związany do czasu przejścia na emeryturę w roku 2005. Stopień doktora nauk humanistycznych uzyskał w 1961 na podstawie rozprawy *Poetyka Tuwima a polska tradycja literacka*, której promotorem był prof. Kazimierz Budzyk. Ukazała się ona drukiem w następnym roku.

W 1962 został zatrudniony na stanowisku adiunkta w Pracowni Dziejów Form Artystycznych w Literaturze Polskiej, od 1967 funkcjonującej pod zmienioną nazwą jako Pracownia Poetyki Historycznej. Habilitację uzyskał w 1967 na podstawie cyklu rozpraw z historii i teorii polskiej powieści, dwa lata później objął stanowisko docenta. W 1976 roku został profesorem nadzwyczajnym, a w 1986 otrzymał tytuł profesora zwyczajnego.

Przez dwie dekady (1971–1991) prowadził Pracownię Poetyki Historycznej Instytutu Badań Literackich PAN, od 1981 był członkiem Rady Naukowej Instytutu Badań Literackich, a w 1990 przyjął funkcję przewodniczącego i pełnił ją przez kilka kadencji do 2006 roku. Od 1973 do 2016 roku uczestniczył w pracach Komitetu Głównego Olimpiady Literatury i Języka Polskiego przy IBL PAN. Z jego inicjatywy powstał w 2004 roku w Instytucie Badań Literackich zespół „Literatura i Konteksty”, którym kierował do roku 2007. W 1978 wszedł do Komitetu Nauk o Literaturze Polskiej PAN, a od 1972 do 2012 był redaktorem naczelnym serii wydawniczej KNoL – *Rozprawy Literackie*, serii „z piórkim”.

W 1969 został członkiem komitetu redakcyjnego „Pamiętnika Literackiego” odpowiedzialnym przez blisko ćwierćwiecze za dział przekładów, w 1994 objął funkcję zastępcy redaktora naczelnego kwartalnika i sprawował ją do 2021 roku. W latach 1977–1990 był w radzie redakcyjnej „Literary Studies in Poland” Instytutu Badań Literackich PAN, od 1995 w radzie redakcyjnej pisma „Polska 1944/45–1989” Instytutu Historii PAN.

Był cenionym wykładowcą, prowadził m.in. seminaria i wykłady na Uniwersytecie w Amsterdamie w roku akademickim 1973/1974, wykłady na uniwersytetach w Kopenhadze, Bochum, Nicei, od 1974 roku seminaria w ramach Studium Doktoranckiego IBL PAN, a w latach 90. i dwutysięcznych seminaria w Szkole Nauk Społecznych przy Instytucie Filozofii i Socjologii PAN.

W 1978 roku złożył podpis pod deklaracją założycielską działającego nieoficjalnie do 1981 Towarzystwa Kursów Naukowych, występował z odczytami w Warszawie, Toruniu i Krakowie. W serii wydawniczej TKN – Zeszytach Towarzystwa Kursów Naukowych – anonimowo opublikował tekst *Nowomowa (Rekonensans)*, który otwiera tom *Język propagandy* z 1979 roku. 20 sierpnia 1980 roku podpisał Apel 64 skierowany przez uczonych, pisarzy i publicystów do władz komunistycznych o podjęcie dialogu ze strajkującymi robotnikami Wybrzeża. Od września 1980 do 1990 należał do Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” w IBL PAN. W 1980 roku został członkiem niezależnego Towarzystwa Popierania i Krzewienia Nauk. W 1981 wspierał strajk studencki na Uniwersytecie Warszawskim, w stanie wojennym prowadził nieformalne seminarium literaturoznawcze dla studentów filologii polskiej.

Współpracował z wydawnictwami drugiego obiegu, publikował w wydawanych poza cenzurą czasopismach; w „Kulturze Niezależnej” pod pseudonimami: Erazm Łojewski, J.M. Tomir, w „Almanachu Humanistycznym” pod pseudonimem: J.M.T., i w „Krytyce”.

W latach 1979–1989 Wydział III KSMO/SUSW objął go kontrolą operacyjną – kwestionariusz ewidencyjny kryptonim „Jedynak”.

W 1991 roku został członkiem korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, a dwa lata później członkiem czynnym, w 1994 – członkiem korespondentem PAN, następnie w 2004 roku członkiem rzeczywistym. Należał m.in. do Związku Literatów Polskich (1963–1983), Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (od 2016 jako członek honorowy), Stowarzyszenia Pisarzy Polskich, Collegium Invisible.

Publikacje naukowe Michała Głowińskiego jako historyka i teoretyka literatury współtworzą od dekad zasadniczy kanon polonistyczny i literaturoznawczy. Monograficzne ujęcia twórczości Juliana Tuwima (*Poetyka Tuwima a polska tradycja literacka*, 1962) i Bolesława Leśmiana (*Zaświat przedstawiony. Szkice o poezji Bolesława Leśmiana* z 1981, wyd. II: 1998), a także liczne opracowania książkowe: *Porządek, chaos, znaczenie. Szkice o powieści współczesnej* (1968), *Powieść młodopolska. Studium w poetyki historycznej* (1969, wyd. II: 1997), *Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych* (1973), *Style odbioru. Szkice o komunikacji literackiej* (1977), *Poetyka i okolice* (1992), *Ekspresja i empatia. Studia o młodopolskiej krytyce*

literackiej (1997), *Gombrowicz i nadliteratura* (2002), *Monolog wewnętrzny Telimeny i inne szkice* (2007), *Rozmaitości interpretacyjne. Trzydzieści szkiców* (2014) wyznaczały kierunki rozwoju nauki o literaturze, inspirowały i kształtowały warsztat oraz świadomość kolejnych pokoleń polonistów i literaturoznawców. Autorskie opracowania literaturoznawcze – wyrastające z tradycji strukturalizmu, ujawniające jednak indywidualne podejście do osiągnięć praskiej szkoły strukturalnej i strukturalizmu francuskiego, uznawane w rodzimym literaturoznawstwie za najlepsze i najbardziej inspirujące przykłady uprawiania tak zorientowanych metodologicznie i teoretycznie badań literackich, jak na przykład studium *Powieść młodopolska* – dopełniały współtworzone przez warszawskiego badacza strukturalistyczne podręczniki: kilka razy opublikowany *Zarys teorii literatury* (wyd. I: 1962) i wielokrotnie wznawiany *Słownik terminów literackich* (wyd. I: 1976). Pierwszą próbę tego rodzaju kompendium stanowiły *Wiadomości z teorii literatury* z 1957 roku.

Jako literaturoznawca Michał Głowiński był redaktorem wielu antologii i tomów zbiorowych, takich jak *Znak, styl, konwencja* (1977), *Język i społeczeństwo, Symbole i symbolika* (1980), *Ironia* (2002). Był też współredaktorem książek o Stanisławie Ignacym Witkiewiczu (*Studia o Stanisławie Ignacym Witkiewiczu*, 1972) i Mironie Białoszewskim (*Pisanie Białoszewskiego. Szkice*, 1993), a także tomów poświęconych ważnym zagadnieniom współczesnego literaturoznawstwa: *Literatura wobec wojny i okupacji. Studia* (1976), *Przestrzeń i literatura* (1978), *Studia o metaforze II* (1983), *Badania nad krytyką literacką* (1984). W prestiżowej serii „Biblioteka Narodowa” opracował *Wiersze wybrane* Juliana Tuwima (1964) i powieść *Ozimina* Wacława Berenta (1974).

Michał Głowiński od lat 50. uprawiał krytykę literacką, zamieszczając szkice i recenzje poświęcone literaturze najnowszej na łamach „Życia Literackiego” w latach 1954–1958, „Twórczości” od roku 1955, „Współczesności” w latach 1960–1965, „Literatury” od 1972 do 1976, „Nurtu” w latach 1970–1977, „Kultury Niezależnej” od 1987 do 1990, „Tekstów” od 1972, jednakże względy polityczne zadecydowały o zaangażowaniu się w okresie PRL głównie w działalność literaturoznawczą, także eseistyczną.

Przez trzy dekady powstawały eseistyczne *Mity przebrane: Dionizos, Narcyz, Prometeusz, Marchońt, labirynt* (1990, wyd. II: 1994). „Małe szkice”, miniatury ukazujące się m.in. w takich czasopismach, jak „Teksty”, „Tytuł”, „Arkusze”, „Teatr”, „Tygodnik Powszechny”, „Zeszyty Literackie”, „Kwartalnik Artystyczny”, „Akcent”, „Pogranicza”, zebrane zostały w tomach *Przywidzenia i figury. Małe szkice 1977–1997* (1998) i *Fabuły przerwane. Małe szkice 1998–2007* (2008).

Wyjątkowe miejsce w dorobku Michała Głowińskiego zajmują prace poświęcone funkcjonowaniu języka propagandy w czasach PRL, zjawisku

nowomowy. Przez wiele lat – od połowy 1966 do 1989 roku, z przerwą od maja 1971 do sierpnia 1976 – literaturoznawca analizował język propagandy komunistycznej, fenomen autorytarnej mowy publicznej, tworzył nieprzeznaczone do druku „komentarze do słów”, czego rezultatami jest ogłoszona dopiero w 1991 roku książka *Nowomowa po polsku* i poszerzona wersja: *Nowomowa i dalsze ciągi. Szkice dawne i nowe* (2009), a także seria opracowań na temat manipulacji językowych stosowanych w środkach masowego przekazu, na którą składają się *Marcowe gadanie. Komentarze do słów 1966–1971* (1991), *Peereliada. Komentarze do słów 1976–1981* (1993), *Mowa w stanie oblężenia: 1982–1985* (1996) i *Końcówka (czerwiec 1985 – styczeń 1989)* (1999). Repetycją diagnoz formułowanych w tych czterech tomach jest książka *Zła mowa. Jak nie dać się propagandzie* (2016), która akcentuje w nowych realiach XXI wieku, w warunkach ekspansji konserwatywno-narodowej wizji politycznej, historyczne analogie w wykorzystywaniu mechanizmów językowych i zagrożenia stale obecne w sferze języka. Konsekwencje totalizmu i reżimu komunistycznego pozostają w centrum uwagi w tomie *Rytuał i demagogia. Trzydzieście szkiców o sztuce zdegradowanej* (1992), gdzie znajdują się zebrane studia o socrealizmie, i w książce *Dzień Ulissesa i inne szkice na tematy niemitologiczne* (2000), w której analizowane są uwikłania literatury i polityki w czasach PRL.

Pod koniec lat 90. Michał Głowiński poświęcił się twórczości literackiej i zaczął publikować prozę wspomnieniową ukazującą doświadczenia świadka Zagłady. Jako prozaik debiutował w Bibliotece „Kwartalnika Artystycznego”, w wydawnictwie Open, tomem wspomnień *Czarne sezony* (1998), zbiorem autobiograficznych opowiadań o zapamiętanych epizodach rzeczywistości okupacyjnej. W następnych latach opublikował w Wydawnictwie Literackim kolejne książki prozatorskie: *Magdalenka z razowego chleba* (2001), *Historia jednej topoli i inne opowieści* (2003), *Kładka nad czasem. Obrazki z Miasteczka* (2006); a w warszawskim wydawnictwie Wielka Literatura zbiory opowiadań *Carska filiżanka: szesnaście opowieści* (2016) i wybór tekstów *Papuga i ratlerek. Opowiadania i małe szkice* (2019), gdzie znalazły się m.in. wcześniej wydrukowane utwory.

W 2010 roku wydał liczącą ponad pięćset stron autobiografię *Kręgi obcości. Opowieść autobiograficzna*, w której przybliżył pochodzenie i historię rodziny, czasy dzieciństwa i młodości, skomentował szczegóły aktywności naukowej i nakreślił własny obraz środowiska Instytutu Badań Literackich oraz polskiej powojennej humanistyki, a także podjął po raz pierwszy kwestię autoidentyfikacji.

Do najważniejszych wydarzeń prywatnych i publicznych odniósł się również w rozmowach zarejestrowanych w latach 2015–2016, a opublikowanych w tomie *Czas nieprzewidywany* (2018). Ostatnią książką przygotowaną

do druku przez Profesora jest cykl wspomnieniowy *Tęgie głowy. 58 sylwetek humanistów* (2021). Zawiera on niewielką część napisanych portretów przedstawiających w sposób subiektywny znanych mu osobiście myślicieli, literaturoznawców, pisarzy i działaczy społecznych.

Całokształt dorobku pisarskiego Michała Głowińskiego jako autora wielu cenionych publikacji naukowych, ujęć monograficznych i zebranych studiów, a zarazem tomów prozy autobiograficznej, niewielkich form narracyjnych, utworów wspomnieniowo-narracyjnych, jest imponujący. Autor, redaktor i współredaktor kilkudziesięciu książek pozostaje autorytetem dla kilku pokoleń literaturoznawców. Uważany jest za jednego z najwybitniejszych uczonych ostatnich dziesięcioleci, zawdzięcza mu się oryginalne analizy zjawisk literackich i kulturowych, inicjowanie ważnych debat współczesnej humanistyki, współtworzenie nowoczesnego polskiego literaturoznawstwa. Jego liczne prace – w zestawieniu bibliografii podmiotowej z 2023 roku odnotowano ich 1281 – świadczą o niezwykle intensywnej aktywności naukowej i pisarskiej: jako historyka i teoretyka literatury, krytyka literackiego, badacza nowomowy, pisarza Zagłady. Ten wnikliwy komentator „poezji lingwistycznej”, w obrębie której umieszczał i Leśmiana, i Tuwima, i Białoszewskiego, jest autorem bezcennych dla literaturoznawstwa opracowań, wciąż inspirujących sposobów objaśniania powieści młodopolskiej i współczesnej, form narracyjnych, gatunków literackich, poetyki dzieła literackiego, teorii komunikacji, krytyki literackiej, uwarunkowań dyskursu literackiego i nieliterackiego, zagadnień intertekstualności, związków literatury i muzyki.

Znakomitego interpretatora utworów literackich ceni się jednocześnie za bycie uważnym obserwatorem bieżących wydarzeń politycznych i nieustrudzonym badaczem języka propagandy politycznej w czasach PRL, który jako pierwszy najpełniej przeanalizował zjawisko nowomowy w systemie komunistycznym, koncentrując się na sferze frazeologii, semantyki, retoryki i rozwijając refleksję na gruncie socjolingwistyki. Wnikliwe obserwacje i błyskotliwe analizy języka PRL-owskiej propagandy prowadzone od Marca '68, demaskujące autorytarne i totalitarne działania władzy komunistycznej, pozostały aktualne po 1989 roku, wyostrzyły obraz pojawiających się analogii w posługiwaniu się językiem nienawiści.

Dzisiejszy czytelnik zapisów Michała Głowińskiego mierzy się z meandrami historii i wyjątkową biografią, w zrozumieniu której kluczowe okazuje się uwzględnienie tego, jak dalece traumatyczne doświadczenia przeszłości i pamięć Holocaustu wpłynęły na stosunek pisarza do życia, sposób myślenia o relacjach z innymi, i jak w takich okolicznościach przefiltrowane tradycje strukturalizmu wpłynęły na sposób myślenia i działania literaturoznawcy, jego podejście badawcze, które ujawnia szczególną wrażliwość na niuanse języka.

Różne formy tak uwarunkowanego pisarstwa istnieją w wielu przestrzeniach obiegu czytelniczego, literaturoznawczego i pozaliteraturoznawczego. Książki i studia o charakterze historycznoliterackim i teoretycznoliterackim komentowane są w rozmaitych kontekstach dzisiejszej humanistyki, niektóre z nich ukazały się po latach w pięciu tomach *Prac wybranych* (1997–2000). Określenia badacza, ceniącego inwencję terminologiczną, weszły nie tylko do słownika literaturoznawczego („monolog wypowiedziany”, „mimetyzm formalny”, „style odbioru”, „małe narracje”, „narracja labiryntowa”, „zaświat przedstawiony”, „socparnasizm”), ale także do polszczyzny, jak „marcowe gadania”. Autor „komentarzy do słów” w oczywisty sposób przyczynił się również do spopularyzowania Orwellowskiej formuły w przekładzie Juliusza Mieroszewskiego: „nowomowa”.

Recepcja pisarstwa nie ogranicza się do krajowego obiegu i rodzimego literaturoznawstwa, rozwija się też w przestrzeni międzynarodowej za sprawą książek i wyborów tekstów, które ukazały się w tłumaczeniu m.in. na język angielski: *The black seasons* (2005), *Totalitarian speech* (2014), *Myths in Disguise* (2018), francuski: *Gombrowicz ou la parodie constructive* (2004), niemiecki: *Mythen in Verkleidung. Dionysos, Narziß, Prometheus, Marcholt, Labyrinth* (2015), *Eine Madeleine aus Schwarzbrot* (2003), czy włoski: *Tempi bui. Un'infanzia braccata* (2004); także dzięki przekładom artykułów naukowych zamieszczanych od lat 70. w prestiżowych czasopismach literaturoznawczych, m.in. w „New Literary History”, „Poetica. Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft”, „Poétique”, „Revue de Littérature Comparée”, i w wyborach w rodzaju antologii opracowanej przez *Gérarda Genette’a Esthétique et poétique* z 1992.

Na kolejne fazy recepcji z pewnością wpłynie w przyszłości publikacja pominiętych na razie ogniw dorobku pisarskiego „dwóch szuffad”. *Dwie szuffady* to tytuł filmu dokumentalnego poświęconego Profesorowi w reżyserii Jana Strękowskiego z 2006 roku.

Niektóre zapisy, spośród których część znajduje się w Archiwum Michała Głowińskiego w Bibliotece Narodowej, nie zostały jeszcze wydobyte na światło dzienne, jak chociażby wspomnienia muzyczne napisane w czasie stanu wojennego przez tego miłośnika muzyki, od młodości chętnie oddającego się pasji słuchania, i jednego z nielicznych polskich literaturoznawców zajmujących się zagadnieniami muzyczno-literackimi (studia o takim profilu pozostają w rozproszeniu, a niewątpliwie zasługują na zebranie w odrębnym tomie), czy też znaczna część cyklu „sylwetek humanistów”. W komentarzu odautorskim do *Tęgich głów. 58 sylwetek humanistów* pojawia się informacja o istnieniu ponad dwudziestu portretów...

Profesor Michał Głowiński był laureatem wielu nagród i wyróżnień za wybitną pracę naukową, działalność krytycznoliteracką, twórczość

prozatorską. W 1986 roku otrzymał Nagrodę Fundacji Alfreda Jurzykowskiego w Nowym Jorku, w 1991 został uhonorowany Nagrodą im. Jana Strzeleckiego, którą przyznaje Polski PEN Club. Czterokrotnie znalazł się wśród nominowanych do Nagrody Literackiej „Nike” – w roku 1997, 1999, 2001 i 2011. W 2002 dołączył do grona laureatów Nagrody im. Kazimierza Wyki za działalność krytycznoliteracką. Dwa lata później odebrał, wręczaną na Uniwersytecie Wiedeńskim, Nagrodę im. Herdera przyznaną przez Fundację Alfreda Toepfera za całość dorobku naukowego. W 2007 został odznaczony Złotym Medalem „Zasłużony Kulturze Gloria Artis”, w 2013 – „za wybitne zasługi w badaniu, dokumentowaniu i upamiętnianiu historii Marca ’68” – Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski.

Był też laureatem Nagrody Polskiego PEN Clubu im. Jana Parandowskiego w 2008. W 2015 otrzymał Nagrodę im. Jana Długosza za najlepszą publikację z zakresu humanistyki ogłoszoną w roku poprzedzającym jej przyznanie, czyli za *Rozmaitości interpretacyjne. Trzydzieści szkiców*. W roku 2016 został laureatem Łódzkiej Nagrody Literackiej im. Juliana Tuwima. Czterokrotnie wyróżniony był godnością doktora *honoris causa*: Uniwersytetu Jagiellońskiego w 2000, Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w 2001, Uniwersytetu Opolskiego w 2003 i Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy w 2018 roku.

Andrzej Hejmej